

ФОНАВЫЯ ВЕДЫ ЯК АСНОВА ЎТВАРЭННЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМΠΑНАНТАМ ДАРОГА

У артыкуле на матэрыяле сабраных фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы з кампанентам дарога як складнікаў групы ландшафтных фразеалагізмаў паводле кампанентнага складу зроблена спроба ўстанавіць прычыны адбору гэтай лексемы як асновы вобразаў фразеалагізмаў, аналізуецца сабраная інфармацыя пра гэту лексему як знак не толькі мовы, але і культуры народа.

95

Фразеалагізмы беларускай літаратурнай мовы, зафіксаваныя ў «Слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава [1], самыя разнастайныя паводле значэння, структуры і кампанентнага складу. У прыватнасці, паводле наяўных у складзе фразеалагічных адзінак кампанентаў, што адносяцца да аднаго з разнастайных лексіка-тэматычных разрадаў, ці іх тэматычнай групоўкі, фразеалагізмы таксама падзяляюцца па тэматычным паказчыку кампанентаў. Але гэта тая сукупнасць кампанентаў-найменняў, напрыклад, ежы, прадметаў быту, адзення, частак цела чалавека, прыродных з'яў і інш., «што набылі ролю знакаў “мовы” культуры, надзелены пэўнай сімволікай, уваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультуралагічных паняццяў беларусаў» [2, с. 180].

І на аснове гэтага фразеалагізмы, паводле лінгвакультуралагічнага іх прачытання, прадстаўляюць розныя коды культуры народа як стваральніка і носьбіта гэтых адзінак. З ліку розных фразеалагізмаў беларускай літаратурнай мовы, што рэпрэзентуюць культурныя коды культуры беларусаў, нас зацікавіла даволі значная група беларускіх фразеалагізмаў, якія можна назваць ландшафтнымі фразеалагізмамі, ці гэта тыя, што ў сваім складзе ўтрымліваюць кампанент-найменне ландшафту (*ландшафт* ад ням. *Landschaft* – ‘агульны выгляд мясцовасці; пейзаж’. *Раўнінны ландшафт*; ‘вяскковы краявід на малюнку, карціне’; *спей.* ‘сукупнасць тыповых прыкмет якой-н. мясцовасці’. *Азёрны ландшафт. Горны ландшафт* [2, с. 19]) і даводзяць канатацыйны змест, тую культурную інфармацыю, якой надзелены гэтыя словы ў народнай свядомасці і якая перадаецца фразеалагізмам.

Такімі ландшафтнымі кампанентамі ў складзе фразеалагізмаў з'яўляюцца *возера, гара, дарога, лес, поле, рака, сцяжынка, узгорак, шлях* і інш. Сярод ландшафтных фразеалагізмаў мы выдзелілі фразеалагізмы з кампанентам *дарога*, якія з'яўляюцца неад'емнай часткай сучаснай беларускай фразеалогіі і зафіксаваны ў найбольш поўным «Слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава, з якога метадам суцэльнай выбаркі сабрана каля 40 фразеалагізмаў.

Зразумела, што адразу ўзнікае пытанне адносна частотнасці кампанента *дарога* ў складзе выяўленых фразеалагізмаў, а таксама пытанне, чым абумоўлены выбар лексемы *дарога* пры ўтварэнні фразеалагізмаў. Для таго, каб разабрацца ў гэтым, звернемся да лексемы *дарога*, яе значэння, этымалогіі, сімволікі, ці канцэпталагічнага раскрыцця тых фонавых ведаў, якія паслужылі яе выкарыстанню ў фразеалогіі.

У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» лексема *дарога* зафіксавана з наступным семантычным аб'ёмам: 1) ‘прыстасаваная для язды і хадзьбы паласа зямлі, якая злучае асобныя пункты мясцовасці’. *Прасёлачная дарога*; 2) ‘працягласць шляху, адлегласць, якую патрэбна прайсці, праехаць і пад.’ *Прайсці палавіну дарогі* [4, с. 140].

Цяпер прадставім матываваныя прыкметы слова *дарога* на аснове яго этымалогіі.

У этымалагічным слоўніку Макса Фасмера так тлумачыцца паходжанне дадзенай лексемы: «укр. дорога; блр. дарога, сербск.-цслав. драга ‘долина’, серб.-хорв. драга, словен. draga ‘овраг, лощина’, др.-чеш draha ‘дорога’, польск. droga ‘дорога’, в.-луж.

droha 'след, дорога, улица', н.-луж. droga 'улица'. // Из и.-е. *dorǵh – связано с дергать» і азначае «продранное в лесу пространство» [5, с. 530].

М. М. Шанскі ўказвае на ўтварэнне слова *дорога* з агульнаславянскай мовы «с помощью суффикса -г(а) от той же основы, что и дор – 'расчищенное место', дьрати – 'драть' [6, с. 129]. У сваю чаргу *драть* утворана «с помощью суффикса -ати от основы дьр-, соответствующей лит. dirti – 'сдирать', 'дергать'. Последнее восходит к общеславянскому индоевропейского характера от основы дьрг-, производной с помощью суффикса -ати» [6, с. 132].

Цікавую інфармацыю пра дарогу дапаўняе У. І. Даль, які ў сваім шырока вядомым слоўніку рускай мовы ўказвае на прыкметы дарогі: «ездовая полоса; накатанное или

нарочно подготовленное различным образом протяжение для езды, для проезда или прохода» [7, с. 473]. Разам з тым знакамітым даследчыкам выдзяляюцца яшчэ віды дарог: «большие, т. е. общие, почтовые и торговые; малые – уездная, от городка до городка, в стороне от больших; проселочные – от селенья к селенью, в стороне от малых. Железная дорога – железняк или чугунок; шоссе – каменка или щебенка; простая, или битая, торная, накатная. Гужевая дорога – конная, где проезжают лошадыми; верховая и пешая тропа. Столбовая дорога – мерная с верстами. Саженая или просадью – обсаженная деревьями. Дорога локтями – зубцами, частыми поворотами. Дорога пластом – прямая и уделанная» [7, с. 473].

Як бачым, інфармацыі пра дарогу дастаткова шмат: дарога – пракладаецца, праводзіцца, пратоптаецца хадзьбой; дарога – роўная, няроўная, гладкая, з'езджаная; дарога пракладаецца друзам, здробненымі камянямі; небяспечная дарога ў гарыстай мясцовасці хутка забываецца; дарога пераадолюваецца пры дапамозе сродкаў перамяшчэння, запрэжаных коньмі, з дапамогай чыгункі.

Развіццё эканомікі і транспарту пашырыла сучасныя ўяўленні аб дарозе.

У навуковай асвеце канцэпт «дарога» з'яўляецца аб'ектам будаўніцтва ці арганізацыі дарожнага руху.

Такім чынам, можна вызначыць некалькі паказчыкаў характарыстыкі дарогі:

1) дарога як аб'ект будаўніцтва – аўтамабільныя дарогі з цвёрдым пакрыццём, цэментабетонныя і асфальтавыя, чорныя і гравійныя, грунтаасфальтавыя дарогі; чорная шаша; добраўпарадкаваныя дарогі; транзітная дарога, магістраль; дарогі рэспубліканскага і мясцовага значэння; хуткасная траса, аўтастрада, аўтабан; дарогасерпанцін – хвалістая (з рэзкімі паваротамі, крутымі пад'ёмамі і спускамі) дарога ў гарыстай мясцовасці; кальцавая дарога;

2) дарога як аб'ект арганізацыі руху і перавозак – галоўная дарога, абазначаная спецыяльнымі знакамі ў адносінах да перасякальнай (прымыкальнай), аўтамабільная дарога агульнага карыстання, гаспадарчая аўтамабільная дарога, вуліца горада ці населенага пункта для руху транспартных сродкаў.

Лексема *дарога* мае шырокі спектр выкарыстання не толькі ў прамысловасці, але і ў жыцці кожнага чалавека. У прыватнасці, для нас, філолагаў, важна ўгадаць выкарыстанне слова *дарога* ў літаратуры. Сапраўды, цяжка ўявіць творы беларускай літаратуры, дзе аўтарам не выкарыстоўвалася б гэтая лексема. Яна сустракаецца ў многіх назвах твораў беларускай літаратуры, узгадаем толькі, напрыклад, «Сцежкі-дарожкі» М. Зарэцкага, «На дарозе жыцця» Я. Коласа, «Млечны шлях» К. Чорнага, «Доўгая дарога да дому» В. Быкава, «Дарога» Я. Сіпакова, «Дом пры дарозе» Я. Маўра, «Ліпень у дарозе» І. Мележа і інш.

Лексема *дарога* мае шырокае выкарыстанне і ў міфалогіі, і ў фразеалогіі. І ўсё гэта дзякуючы менавіта таму канатацыйнаму полю, якое ўласціва дарозе і замацавана

ва ўяўленні чалавека. Так, дарога заўсёды мела сувязь з прыходам і адыходам (у апошнюю дарогу (у апошні шлях) – ‘на цырымонію пахавання нябожчыка’), сустрэчай і расстаннем (з дарогі – ‘адразу ж пасля паездкі, падарожжа’). Таксама вядомы звычай хаваць чалавека каля дарогі, які характэрны для многіх народаў.

У сучаснай беларускай мове фразеалагізмы з кампанентам *дарога* характарызуюцца рознай структурай, значэннем. Шмат фразеалагізмаў з кампанентам-лексмай *дарога* маюць дачыненне:

да сацыяльнага становішча (*выбівацца на <сваю> дарогу* – ‘пераадольваючы цяжкасці, знаходзіць сваё месца ў жыцці, станавіцца самастойным’; *выходзіць надарогу <якую>* – ‘знаходзіць сваё месца ў жыцці, станавіцца самастойным’);

97

звязаны з пераадольваннем цяжкасцей і дапамогай іншым людзям (*адкрываць дарогу* – ‘даваць свабодны доступ, стварыць спрыяльныя умовы’; *выводзіць на дарогу* – 1) ‘дапамагаць каму-н. знайсці сваё месца ў жыцці’, 2) ‘дапамагаць каму-н. знайсці, выбраць правільную лінію паводзін’; *дарога расчышчаецца (расчышчана)* – ‘пераадоленнем перашкод ствараюцца спрыяльныя ўмовы для здзяйснення чаго-н.’; *паказваць дарог* – 1) ‘уздзеінічаючы на каго-н., дапамагаць знайсці сваё месца ў жыцці’, 2) ‘пачынаць што-н., рабіць пачатак як узор для каго-н.’).

У ліку фразеалагізмаў з кампанентам *дарога* адзначаюцца фразеалагізмы

з адмоўнай ацэнкай, як правіла, такіх дзеянняў чалавека, як:

маўленне (*араць дарогі (-у)* – ‘гаварыць ці рабіць якое-н. глупства’; бандыт, разбойнік з *вялікай дарогі* – ‘самы заўзяты, з крайнім праяўленнем кепскіх якасцей’); уздзеянне на каго-небудзь (*заступаць дарогу* – ‘перашкаджаць дзейнасці каго-н.’; *збіваць з дарогі* – ‘уздзеінічаць якім-н. чынам, схіляць да адыходу ад ранейшага, штурхаць на што-н. нядобрае’);

заганна паводзіць сябе (*збівацца з дарогі* – ‘пачынаць весці няправільны, заганны спосаб жыцця, кепска паводзіць сябе’) і інш.

Трэба адзначыць, што маюцца фразеалагізмы, што непасрэдна звязаны з рухам, перамяшчэннем чалавека, ці з тэмай падарожжа:

з *дарогі* – ‘адразу ж пасля паездкі, падарожжа’; *на дарогу* – 1) ‘перад падарожжам, паездкай’, 2) ‘для выкарыстання ў падарожжы, паездцы’; *на дарозе* – 1) ‘мімаходам (зайсці, заглянуць, заехаць і пад.)’, 2) ‘у адным і тым жа напрамку (ісці, ехаць і пад.)’, 3) ‘заадно, разам, супольна. Пра адзінства поглядаў, перакананняў, імкненняў і пад.’.

У «Слоўніку фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава асобныя фразеалагізмы з

кампанентам-лексмай *дарога* нярэдка падаюцца з варыянтнымі кампанентамі-словамі, якія ўступаюць

з ім у сінанімічныя сувязі:

сцежка: *пракладаць (пракладваць) дарогу (шлях, сцежку)* – 1) ‘ствараць спрыяльныя ўмовы для дасягнення чаго-н., якой-н. мэты, для поспеху, развіцця’, 2) ‘пераадольваючы супярэчнасці, атрымліваць распаўсюджанне, развіццё, прызнанне’;

шлях: *у апошнюю дарогу (у апошні шлях)* – ‘на цырымонію пахавання нябожчыка’;

вуліца: *на дарозе (на вуліцы) не валяецца (не валяюцца)* – ‘дастаецца з вялікай цяжкасцю; дарма, лёгка не возьмеш каго-, што-н.’.

Такім чынам, лексема *дарога* абрана як кампанент у складзе фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, па-першае, частотная, па-другое, з’яўляецца цэнтрам вобразаў фразеалагізмаў і адыгрывае значную ролю ва ўтварэнні фразеалагізмаў. І гэта абумоўлена шырокім канатацыйным полем лексемы, тымі фонавымі ведамі, што замацаваны ва ўяўленні чалавека і звязаны з дарогай.

Літаратура

- 1 Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с. ; Т. 2 : М–Я. – 704 с.
- 2 Ляшчынская, В. А. Ідыяматыка беларускай мовы ў лінгвакультурным асвятленні : вучэбны дапаможнік / В. А. Ляшчынская. – Мінск : РІВШ, 2019. – 250 с.
- 3 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэд. тома М. П. Гапановіч. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – Т. 3 : Л–П. – 672 с.
- 4 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / рэд. тома А. Я. Баханькоў. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – Т. 2 : Г–К. – 768 с.
- 5 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка : у 4 т. / М. Фасмер. – Москва : Прогресс, 1964. – Т. 1. – 562 с.

98

- 6 Шанский, Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка : пособие для учителя / Н. М. Шанский; под ред. чл.-корр. АН СССР С. Г. Бархударова. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Просвещение, 1971. – 542 с.
- 7 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Т. 1 : А–З / В. И. Даль. – Москва : Русский язык, 1981. – 699 с

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ